

УДК 780.8:780.616432]:78.071.1(477) Шукайло
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-22>

Олена ЯКИМЧУК,
orcid.org/0000-0002-2276-6061
кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри музикознавства, інструментальної підготовки та хореографії
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна) mirigol@ukr.net

ТРАДИЦІЇ ФОРТЕПІАННИХ ВАРІАЦІЙНИХ ЦИКЛІВ У «СИМФОНІЧНИХ ВАРІАЦІЯХ» ЛЮДМИЛИ ШУКАЙЛО

Фортепіанна творчість сучасної української композиторки Л. Шукайло презентована майже усіма жанрами фортепіанної музики. Твори мисткині, наділені яскравою образністю й впізнаваною мовою, увійшли до репертуару багатьох виконавців різного віку, що є підтвердженням зацікавленості її творчості.

Творчий доробок представниці харківської композиторської школи наразі мало досліджений у вітчизняному музикознавстві, зазначений фортепіанний цикл у контексті жанрової парадигми не розглядався. «Симфонічні варіації» мають певний зв'язок з історичним жанровим контекстом. На підставі цього аналіз музики Л. Шукайло у контексті жанрової парадигми вважаємо актуальним і цікавим.

У представленій статті охарактеризовані традиції фортепіанних варіаційних циклів у «Симфонічних варіаціях» Л. Шукайло, а також стилізові риси творчості композиторки. Висвітлені жанрові та особливості драматургії фортепіанного циклу, проведені паралелі з «Симфонічними етюдами» Р. Шумана.

Метою статті є визначити традиції фортепіанних варіаційних циклів у «Симфонічних варіаціях» Л. Шукайло. Методологію складають теоретичний, історико-типологічний, інтерпретологічний, компаративний, комплексний, а також метод узагальнення, поєднання яких дає змогу розкрити мету статті.

Наукова новизна. У статті уперше проаналізований фортепіанний варіаційний цикл Л. Шукайло, представлений історичний контекст для виявлення особливостей жанру.

У «Симфонічних варіаціях» композиторка розкриває широкі можливості інструменту. Чудова піаністка, Л. Шукайло знає й відчуває усі ресурси фортепіано. Авторка демонструє композиційну майстерність циклу, тембральний колорит, оркестрове мислення.

Отже, назва циклу відповідає своїй жанровій специфіці. У варіаційному циклі Л. Шукайло втілює особливості традиційного фортепіанного жанру й продовжує його розвиток в нову епоху, осмислюючи жанрові особливості та проблематику варіацій.

Ключові слова: Л. Шукайло, варіації, варіаційний цикл, фортепіанний цикл.

Olena YAKYMCHUK,
orcid.org/0000-0002-2276-6061
PhD in Arts,
Associate Professor at the Department of Musicology, Musical Training and Choreography
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
(Vinnytsia, Ukraine) mirigol@ukr.net

TRADITION OF VARIATION CYCLES IN THE “SIMPHONIC VARIATION” OF LIUDMYLA SHUKAILO

A contemporary composer Liudmyla Shukailo's piano works is presented by almost all genres of piano music. Vivid imagery and its own distinct musical language is characteristic of the Kharkiv composer's music. This music became part of the repertoire of many different-aged performers which is the best prove of great interest in it.

The works of this representative of Kharkiv composer school are not explored enough in domestic musicology for the present. The specified piano cycle was not analyzed in the context of genre paradigm. The «Symphonic variations» have a certain connection to historic genre context. On this reason we regard the analysis of L. Shukailo's music as actual and interesting.

In the presented article the traditions of piano variation cycles in the «Symphonic variations» of L. Shukailo and also stylistic features of the composer's works are characterized. Genre and dramaturgic specificities of the piano cycle are enlightened and parallels with R. Schumann's «Symphonic Etudes» are conducted.

The objective of the article is definition of traditions of piano variation cycles in the «Symphonic variations» of L. Shukailo. The methodology includes theoretical, historical and typological methods, interpretation method, comparative, comprehensive methods, and a method of generalization. Combination of these makes it possible to achieve the aim of the article.

Scientific novelty. L. Shukailo's piano variation cycle is analyzed for the first time. The historical context for genre specificities' detection is presented in the article.

In «Symphonic variations» the composer reveals wide powers of the instrument. L. Shukailo, a wonderful pianist, knows and feels all the potential of the piano. The author demonstrates composition excellence of the cycle, timbral flavour, orchestral thinking.

So, the heading of the cycle corresponds with its genre specifics. In her cycle of variations L. Shukailo implements the peculiarities of traditional piano genre and continues the genre development into a new epoch, conceptualizing genre specifics and variations' problematics.

Key words: L. Shukailo, variations, variation cycle, piano cycle.

Постановка проблеми. Фортепіанна творчість сучасної харківської композиторки Л. Шукайло представлена багатьма жанрами фортепіанної музики, призначеними для виконавців різних вікових категорій. Це два концерти для фортепіано з оркестром, концертні п'єси, твори середньої форми, мініатюри тощо. Усі вони складають важливу частину репертуару піаністів, виконуються на конкурсах, застосовуються у педагогічному репертуарі, адже мають велику мистецьку цінність.

Об'єктом нашої уваги є фортепіанний цикл «Симфонічні варіації», у якому зосереджені західноєвропейські й вітчизняні традиції варіацій симфонічного типу. У музиці Л. Шукайло простежуються зв'язки з творами Р. Шумана, Ф. Ліста, С. Рахманінова, Д. Клебанова. У розкритті цих зв'язків, окресленні основних принципів, що ними послуговується композиторка у створенні свого варіаційного циклу, полягають задачі цієї статті.

Аналіз досліджень. Цілісного дослідження, присвяченого творчому доробку Л. Шукайло немає. Її твори проаналізовані в окремих аналітичних розвідках. Так, виконавські особливості «Токати-кампа» розглядаються у дисертації О. Бондаренко (2017). Жанрові особливості трьох концертних п'єс висвітлено авторкою статті у дослідженні «Три п'єси для фортепіано Людмили Шукайло у контексті жанрової парадигми» (2020). Скрипковій мініатюрі присвячена публікація А. Мельник (2019). Отже, представлена стаття знаходиться у контексті сучасних музикознавчих досліджень і продовжує вивчення творчості представниці харківської композиторської школи.

Метою статті є не лише бажання проаналізувати у різних аспектах цікаву та яскраву музику Л. Шукайло, а й простежити в ній музичні традиції, зв'язки з творами інших композиторів та виявити оригінальні ідеї, що їх втілює у своєму циклі авторка.

Виклад основного матеріалу. Фортепіанний твір, що має назву «Симфонічні варіації», перш за все, асоціюється з «Симфонічними етюдами» Р. Шумана, оскільки він був першим, хто назвав сольний фортепіанний опус симфонічним. Інші твори, назва яких містить слово «симфонічний»,

включають оркестр (наприклад, «Симфонічні варіації» для фортепіано з оркестром С. Франка).

Що мав на увазі Р. Шуман, називаючи варіаційний цикл «Симфонічними етюдами»? З одного боку, у такий спосіб підкреслюється тембральна насиченість, барвистість і різноманітність звучання інструменту, з іншого – акцентується увага на методах розвитку, пов'язаних із симфонічною музикою, на масштабності та значущості драматургічного задуму, симфонічності, що передбачає наскрізний розвиток основних ідей, глибину контрастів, наявність розробковості, образного та інтонаційного трансформування, а також деяких ознак симфонічного циклу.

Усе перераховане, звичайно, є у «Симфонічних етюдах» Р. Шумана. Цей цикл написаний у формі вільних варіацій, що сформувались у романтичній музиці раніше, аніж розпочав свою творчу діяльність Р. Шуман, проте саме тут композитор намітив специфічні прийоми, які згодом стануть характерними для типу варіацій, що тяжіють до симфонічної масштабності та особливого тлумачення віртуозності: «Героїчний образ трансформується з теми траурного маршу, пройшовши непростий шлях інтонаційного становлення – від “похмурого”, імітаційно-поліфонічного викладення матеріалу в першому етюді Роберта Шумана до величавої і переможної ходи в фіналі» (Сподаренко, 2016).

У «Симфонічних варіаціях» Л. Шукайло, також технічно доволі складних, є чимало паралелей з шуманівським циклом. Аби не переказувати здійснений іншими авторами аналіз «Симфонічних етюдів», проаналізуємо музику «Симфонічних варіацій», відмічаючи в процесі роботи суттєві точки перетину.

Цикл Л. Шукайло містить тему та вісім варіацій, що завершуються стрімкою кодою. Тему варіацій подано в одноголосному звучанні у низькому регістрі на *staccato*, що викликає тембральну асоціацію з контрабасовим *pizzicato*.

Одноголосне викладення, кількарразове повторення інтонаційного зерна, що складається з висхідних кварта й секунди, принцип поступового розгортання основного мотиву свідчить про

те, що композиторка мислить контрапунктними категоріями, і в подальшому розвитку слід очікувати поліфонічних прийомів (і вони там є). Графічна чіткість мелодичної лінії, різка імперативна категоричність інтонацій, що її складають, нагадують інтонаційну мову музики Д. Шостаковича, а токатна ударність – стилістику С. Прокоф'єва.

Дев'ятитактова тема у «Симфонічних варіаціях» надзвичайно сконцентрована. Передусім – в інтонаційній характеристиці: вона містить коло тематичних інтонацій і своєю стилістикою апелює до поліфонічної музики, а також має певну лінію розвитку. Як вже зазначалося, тема формується з початкового інтонаційного імпульсу, а далі, починаючи з четвертого такту, відбувається зворотній рух, тематична лінія розсипається на складові (кварту й секунди), а у передостанньому такті з'являється мотив, що стане контрапунктом у першій варіації. По суті він є оберненням початкової інтонації, перенесеної до вищого регістру.

У «Симфонічних етюдах» Р. Шумана тема також мала низку яскравих ознак, ясну жанрову визначеність (траурний марш), і можна було розпізнати й передбачити закладений у ній потенціал її подальшого розвитку, хоч зазвичай для варіювання обиралася тема, написана кимось іншим. У даному випадку була використана тема флейтових варіацій барона фон Фриккена, який запозичив її з флейтового концерту невідомого автора.

Сам Р. Шуман порівнював варіаційність зі склом, яке при різному освітленні змінює свої відтінки. Крізь них місцевість видається то рожевою, начебто у вечірньому блиску, то золотою, як сонячного ранку. В одному з листів він писав: «...у варіаціях об'єкт потрібно весь час чітко бачити, але скло, крізь яке на нього дивляться, повинне бути по-різному забарвлене... я намагався уквітчати його різними фарбами» (Сподаренко, 2016). Таким чином Р. Шуман розумів завдання композитора щодо варіацій не лише у розкритті можливостей теми, а й у привнесенні до неї контрасту й різноманітності.

У цілому Л. Шукайло дотримується тих принципів, що й Р. Шуман. Вона пропонує слухачеві абсолютно нові образи у варіаціях, причому деякі з них на перший погляд ніяк не пов'язані з темою або пов'язані опосередковано. Найбільш наближеною до теми є перша варіація. Вона містить таку саму мелодію у басовому голосі, що звучала й у темі (але транспоновану на пів тона вниз), а на неї накладається контрапункт, який походить з мотиву, що з'явився наприкінці теми. У третій та четвертій варіаціях виникають вальсові жанрові алюзії (особливо відчутними й яскравими вони

стають у четвертій). П'ята варіація токатного характеру реалізує інший образний полюс теми. Шоста, зберігаючи тридольність, також викликає віддалені танцювальні алюзії, але більш урочистого характеру. Сьома й восьма варіації повертають тему до низького регістру, утворюючи таким чином репризу арку. Як і в циклі Р. Шумана, у Л. Шукайло можна бачити, з одного боку, значну віддаленість від першоджерела, з іншого – яскраво виражене бажання композиторки досягти цілісності варіаційного циклу на різних рівнях.

Найбільш віддаленими від теми варіаціями є вальсові третя й четверта. Якщо тема характеризувалась метричною нестабільністю, зміною розмірів, то встановлення м'якої регулярної тридольності надає абсолютно нове відчуття плину музичних процесів. Музична фактура, чітко поділена на мелодію та акомпанемент, з виразною мелодією ліричного характеру в середньому регістрі занурює слухачів до нової образної сфери. Ідея ліричної вальсовості триває у наступній, четвертій варіації, де вона посилюється типовим супроводом бас – два акорди у поєднанні з чуттєвою лінією верхнього голосу, яка нагадує звучання скрипки.

Така гранично далека образна трансформація відбувалась дуже поступово, що в цілому є характерним і для Р. Шумана. Крім того Л. Шукайло напряму застосувала низку подібних до Р. Шумана методів. Такими є введення контрапункту до основної теми. Композитор створює яскравий похідний тематизм, що може витіснити й заміщати тему. Цей принцип присутній у другій варіації «Симфонічних етюдів», де верхній голос – контрапункт до основної теми – стає провідним, а сама тема – другорядною. В одному з додаткових номерів (не включених до остаточної редакції) цей контрапункт стає єдиною мелодичною лінією, а основна тема щезає.

Таким чином і у Р. Шумана, і у Л. Шукайло починається ланцюжок поступових змін, що призводять до помітних трансформацій. Відобразимо цей процес у вигляді такої схеми:

Тема → **тема+контрапункт** (перша варіація) → **обернення** фактури першої варіації (друга варіація) і виникнення синкопованого витриманого звуку в середньому регістрі, мелодія у високому регістрі, зберігається початковий інтонаційний профіль → збереження синкопованого фону, на якому на базі інтонацій теми (кварту й секунду) виникає **нова мелодія** (третя варіація), починають проглядати вальсові риси → **вальс** з характерним супроводом і пластичною мелодією, що походить з попередньої варіації (четверта варіація) →

токата-тарантела (п'ята варіація) → «ламенто» (шоста варіація) → «етюд» з моторним рухом (сьома варіація) → патетичне **Grave** як заключне слово (восьма варіація) → фінальне Presto.

У цілому очевидно, що цілісна драматургія циклу вибудована таким чином, що від аскетичної одноголосної теми до романтичного вальсу в четвертій варіації зміни поступово накопичуються, а далі, на межі четвертої та п'ятої варіацій, основним драматургічним принципом стає жанрове зіставлення. Спочатку відбувається жанрове зміщення від вальсу до своєрідної тарантели у наступній, п'ятій варіації, однак композиторка напрочуд тонко вибудовує зв'язок з третьою варіацією, де фоном звучали синкопи на повторюваних звуках. Тут синкоп немає, повторність перетворюється на ударну токатність, повертається одноголосна фактура теми, провідною стає секундова інтонація з періодичними квартовими вигуками.

У шостій варіації ми визначили жанрову основу як *lamento* через численні згасаючі фрази у безпросвітно похмурому *cis-moll*. У 19-му такті варіації виникає обернений пунктирний ритм, який здавна у музичній риторичі асоціюється з риданням, стогоном.

Практично вся сьома варіація витримана в етюдній фактурі, де крокуючий октавний бас поєднується з тріольним контрапунктом, що також додає жанрового контрасту. Але при цьому не втрачається єдність циклу, забезпечена інтонаційним полем квартових та секундових мотивів. Інколи у варіаціях Р. Шумана основна тема розбивається на окремі мотиви, які отримують нове продовження й розвиток. Тема як цілісна структура перестає існувати. Однак характерність та інтонаційна виразність її окремих фрагментів сприяють тому, що слухач зберігає відчуття тематичного поля.

У циклі Л. Шукайло спочатку була присутня певна інтонаційна розпорошеність, тема неначе поступово конструювалась з основних інтонаційних елементів, тому всі наступні етапи їхнього перетворення виглядають цілком органічно, навіть якщо у жанрових і мелодичних характеристиках вони зазнають значних змін. Л. Шукайло не вдається до таких радикальних методів, як створення у циклі нової (і навіть цитованої!) теми, натомість трансформації основної теми є доволі значними, і посилання на неї недостатньо очевидні на слух, вони виявляються лише завдяки детальному й скрупульозному аналізу нотного тексту.

Деякі паралелі можна виявити також з фортепіанними варіаційними циклами С. Рахманінова. Розглядаючи особливості «Варіацій на тему Шопена»,

«Варіацій на тему Кореллі» та «Рапсодії на тему Паганіні», дослідники виділяють такі драматургічні особливості: вибір характерних, індивідуалізованих тем для варіацій; наявність неокласичних рис; поліжанрова структура творів; риси симфонічного циклу; сюїтність (Гумінюк, 2021).

Зрозуміло, що у порівняно невеликому варіаційному циклі Л. Шукайло не досягає масштабності й грандіозності варіацій С. Рахманінова, особливо розмаху «Варіацій на тему Паганіні». Натомість в опорі на зазначені жанри вальсу, тарантели, токати, етюда, пов'язані з моторним рухом, простежується принцип сюїтності, подібний до С. Рахманінова. У факті повернення до ключового жанру романтичної доби також можна побачити неокласичні риси, а також свого роду діалог з іншою епохою.

Саме діалог різних епох у варіаційних циклах є одним з фундаментальних ознак жанру фортепіанних варіацій. У варіаційному циклі може відбуватись діалог двох різних епох, творчих особистостей, що порушує проблему співвідношення «свого» й «чужого» (Гумінюк, 2021).

Діалог може виникати на рівні запозиченої теми (навіть з іншої епохи та іншого стилю) та її прочитання автором варіацій, але не тільки. Наприклад, у русі розвитку вбік романтичного вальсу в «Симфонічних варіаціях» Л. Шукайло також простежується діалог епох, він розкриває зміст назви (з ясним посиланням до «Симфонічних етюдів» Р. Шумана) й виглядає як свого роду *homage*, «приношення», данина поваги та захоплення творцями минулого, які надихають сьогодні.

Необхідно також згадати й про тембральні особливості «Симфонічних варіацій». У циклі Р. Шумана простежуються різні тембральні барви як окремих оркестрових інструментів, так і звучання оркестрових груп та фактур. У циклі Л. Шукайло принцип тембрального тлумачення інструменту також присутній (уподібнення теми контрабасовому соло, скрипкова мелодія вальсу). Додамо, що оркестровість звучання тут напрочуд органічно сполучається з фортепіанністю. Композиторка, прекрасно володіючи фортепіанною фактурою, створює у «Симфонічних варіаціях» різноманітну фортепіанну тканину, досить яскраву та пластичну, для імітації тканини симфонічної партитури.

На завершення статті зазначимо, що у «Симфонічних варіаціях» прослідковуються риси, характерні для інших творів Л. Шукайло. Так, визначені дослідниками наявність рельєфної мелодичної лінії, динамізація музичної форми, яка відбувається одночасно з поступовим ускладненням фактури, уміння створювати рельєфний музичний

матеріал, вибудувувати його (Белова, Якимчук, 2020) притаманні й варіаційному циклу композиторки. Провідною рисою стилю Л. Шукайло є віртуозність, яка втілюється у жанрових ознаках токатності, етюдності, які відмічені у «Симфонічних варіаціях».

Висновки. Проаналізувавши «Симфонічні варіації» Л. Шукайло та виявивши паралелі з творами інших композиторів, ми пересвідчилися, що даний твір не лише позначений вивіреною драматургією, ясною структурою, стильовою багатогранністю, а й створює культурний діалог з

музикою попередніх епох. У варіаційному циклі Л. Шукайло асимілює традиції фортепіанного жанру й продовжує його розвиток у нову епоху, по-своєму осмислюючи жанрові особливості та проблематику варіацій.

Варіації та варіаційність є одним з фундаментальних принципів не лише у музиці та мистецтві, а й у структурі світобудови взагалі. Дослідження варіаційності та різного роду варіацій – практично невичерпна тема. Вона може бути розгорнута у творчості інших композиторів або у більш широкому аналізі творчості Л. Шукайло.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белова Н. В., Якимчук О. М. Три п'єси для фортепіано Людмили Шукайло у контексті жанрової парадигми. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти*. 2020. Вип. 57. С. 61-76.
2. Бондаренко О. М. Токата в українському фортепіанному мистецтві: генеза та шляхи трансформації жанру. Дис. ... канд. мистецтвознавства. Харків: Харківський національний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського. 2017. 196 с.
3. Гумінюк С. П. «Варіації на тему Шопена» Сергія Рахманінова: жанрово-стильова взаємодія. *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського*. 2021. Вип. 131. С. 80-93.
4. Кутасевич А. «Серйозні варіації» для фортепіано Фелікса Мендельсона як зразок романтичної моделі жанру (погляд виконавця). *Аспекти історичного музикознавства*. 2017. Вип. 10. С. 5-23.
5. Мельник А. О. Скрипкова мініатюра в творчості Людмили Шукайло: особливості трактовки жанру. *Аспекти історичного музикознавства*. 2019. Вип. 17. С. 102-115.
6. Сподаренко В. Стилістичний дуалізм концертного рояля. *Музика*. Український інтернет-журнал. 26 лютого 2016. URL: <http://mus.art.co.ua/stylistychnyj-dualizm-kontsertnoho-royalya/>

REFERENCES

1. Belova N. V., Yakymchuk O. M. Try piesy dlia fortepiano Liudmyly Shukailo u konteksti zhanrovoi paradyhmy [Three piano pieces of Liudmyla Shukailo in the context of genre paradigm]. *Problems of interaction of art, pedagogy and theory and practice of education*, 2020, 57, pp. 61-76 [in Ukrainian].
2. Bondarenko O. M. Tokata v ukrainskomu mystetstvi: heneza ta shliakhy transformacii zhanru [Tocata in Ukrainian piano art: genesis and ways to transform the genre]. (Candidate's thesis). Kharkiv: Kharkiv I. P. Kotliarevsky National University of Art, 2017 [in Ukrainian].
3. Huminiuk S. P. 2021 «Variatsii na temu Chopena» Serhiiia Rakhmaninova: zhanrovo-stylova vzaiemodiiia [«Variations by Chopin's theme» of Sergei Rakhmaninov: Genre-style interaction]. *Scientific Herald of Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine*, 2021, 131, pp.80-93 [in Ukrainian].
4. Kutasevych A. «Seriozni variatsii» dlia fortepiano Feliksa Mendelzona yak zrazok romantychnoi modeli zhanru (pohliad vykonavtsia) [«Variations sérieuses» for Piano by Felix Mendelssohn as an Example of the Romantic Genre Model (The Performer's View)]. *Aspects of historical musicology*, 2017, 10, pp. 5-23.
5. Melnyk A. O. Skrypkovala miniatiura v tvorchoosti Liudmyly Shukailo: osoblyvosti traktovky zhanru [Violin miniature in creativity by Liudmyla Shukailo: features of the genre interpretation]. *Aspects of historical musicology*, 2019, 17, pp. 102-115 [in Ukrainian].
6. Spodarenko V. Stylistychnyi dualizm kontsertnoho roialia. [The stylistic dualism of the concert piano]. *Muzyka*. Ukrainian online Journal. 26.02.2016. Retrieved from <http://mus.art.co.ua/stylistychnyj-dualizm-kontsertnoho-royalya/> [in Ukrainian].